‘De herkomst van het enklitisch pronomen *ie*, resp. *die/tie*’

M.C. van den Toorn

bron
M.C. van den Toorn, ‘De herkomst van het enklitisch pronomen *ie*, resp. *die/tie*.’ In: *De Nieuwe Taalgids* 52 (1959), p. 85-90.

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/toor004herk01_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

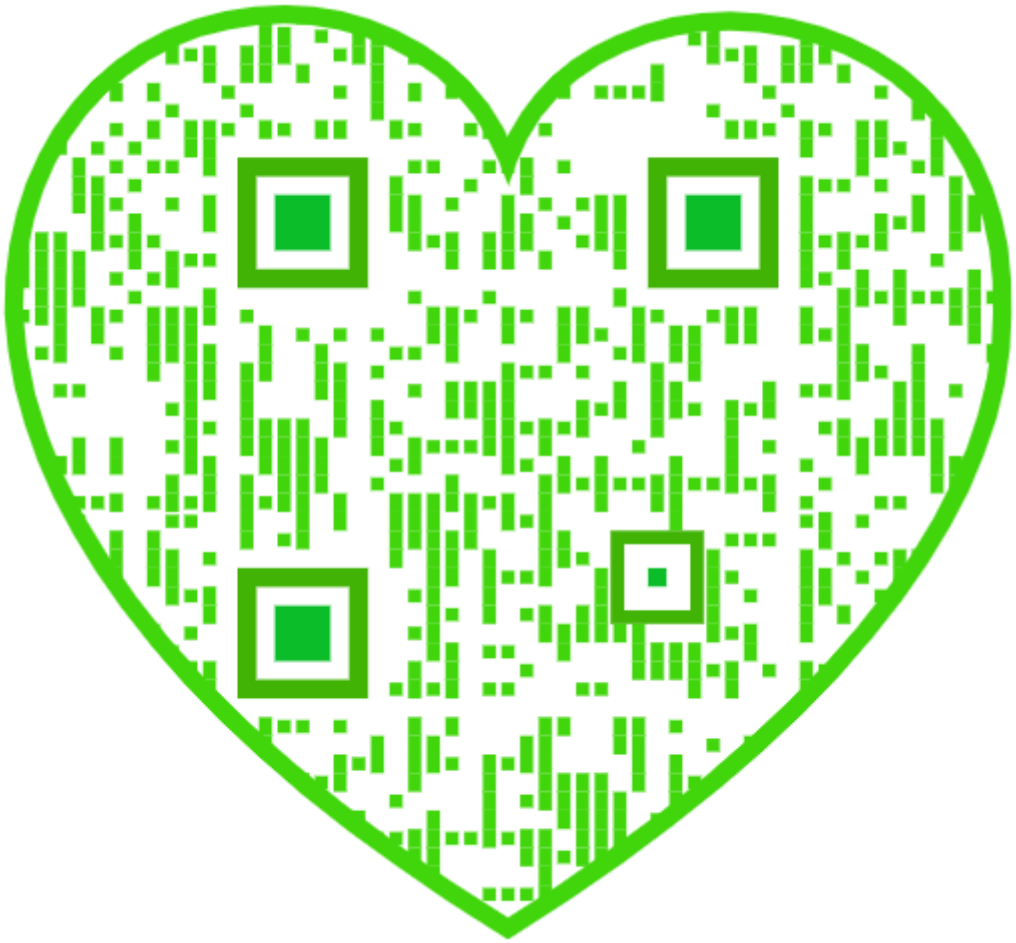

De herkomst van het enklitische pronomen *ie*, resp. *die/tie*

Indien het pronomen van de derde persoon masculinum enkelvoud in onderschikkend zinsverband voorkomt of onmiddellijk op de werkwoordsvorm volgt luidt dit pronomen niet *hij*, maar *ie*, resp. *die/tie*, vooropgesteld dat de vorm geen bijzondere nadruk nodig heeft. Zo ongeveer zou men het gebruik van het enklitische *hij* in een nederlandse grammatica voor buitenlanders moeten omschrijven om dit pronomen recht te laten wedervaren. Immers, geen Nederlander spreekt hier *hij*; deze vorm komt slechts voor in spelling pronunciations en bij onzekere sprekers: o.a. bij indische Nederlanders - een feit dat Tinbergen anno 1908 reeds in Den Haag vaststelde[1] - en bij buitenlanders, die Nederlands hebben geleerd zonder het in de praktijk te spreken.

Het gebruik van het enklitisch pronomen is, zoals boven opgemerkt, beperkt tot de inversie van werkwoordsvorm en pronomen (*gaat-ie, komt-ie*) en onderschikkend zinsverband; de omschrijving ‘na een voegwoord’ is te eng èn te ruim[2]: na nevenschikkende voegwoorden komt het enklitisch pronomen niet voor (*maar hij ging weg*), daarentegen wel na relativa (*de man, waaraan die dit boek gaf*). Van belang is de vaststelling, dat het enklitisch pronomen geen bijzondere nadruk heeft. In alle genoemde gevallen is ook het gebruik van de ‘zware’ vorm *hij* mogelijk; de betekenis verandert echter daarmee, zoals uit de volgende door Tinbergen vermelde zin moge blijken[3]:

1. *Toen gaf hij ten antwoord, dat hij 't niet doen wou*.
2. *Toen gaf ie ten antwoord, dat hij 't niet doen wou*.
3. *Toen gaf hij ten antwoord, dat ie 't niet doen wou*.
4. *Toen gaf ie ten antwoord, dat ie 't niet doen wou*.

1) D.C. Tinbergen, Enkele opmerkingen over het gebruik van *ie, die* enz., NTg 2 (1908), 244-248.
2) Deze omschrijving op blz. 297 bij: G. de Wilde-Van Buul, Het enclitische pronomen personale van de tweede en derde persoon singularis in het Rotterdams, Ts 62 (1943), 290-301.
3) D.C. Tinbergen, t.a.p.

Zin 4 is verreweg het normaalst; er is reeds sprake van een bepaalde persoon, over wie in hoofd- èn bijzin iets wordt meegedeeld. In zin 3 heeft *hij* sterke nadruk; de vorm wordt in kontrast met een andere, vroeger genoemde persoon gebruikt, terwijl de persoon uit de bijzin één en dezelfde is als in de hoofdzin. In zin 2 is dat anders: de persoon uit de hoofdzin wordt bekend verondersteld, terwijl de persoon uit de bijzin een ander kan zijn dan die in de hoofdzin. En zin 1 tenslotte zou geïnterpreteerd kunnen worden als: 'toen gaf díe man ten antwoord, dat die ándere man het niet doen wou'. Als proef op de som kan men voor elke *hij* de vorm *zij*, voor elke *ie* de vorm *ze* in de plaats stellen. Behalve dat van een vrouwelijke persoon sprake is verandert de betekenis van de vier gegeven zinnen daardoor niet.

Hieruit volgt dat *ie*, resp. *die/tie* als onbeklemtoonde vorm naast de zware vorm *hij* dezelfde positie inneemt als het enklitische *ze* naast *zij, je* naast *jij* en *we* naast *wij*. Dat zich naast *hij* geen vorm *he* heeft kunnen ontwikkelen, resp. handhaven, plaatst ons voor een anomalie, die in de schrijftaal nooit bevredigend opgelost is en ook wel niet opgelost zal kunnen worden. Uit de formulering: *ie*, resp. *die/tie* blijkt dat al: in de uitspraak is geen eenheid. De vormen *die* en *tie* zijn combinatorische varianten; wanneer men een spelling zou willen voorstellen zou hier *die* de voorkeur verdienen wegens de overeenkomst in klank met het demonstrativum *die*, dat ook in bepaalde posities als *tie* wordt uitgesproken, zonder dat dit in de spelling behoeft te worden weergegeven (*omdat die man morgen komt*). De vorm *tie* komt voor na een stemloze consonant, bijv.: *schooftie, lieptie, wastie*[1]. In alle overige gevallen verschijnt *die: gingdie, woudie, wildedie, kwamdie*.

De moeilijkheid doet zich echter voor dat naast de *die/tie*-vormen de vorm *ie* bestaat. Indien nu blijkt dat de tegenstelling van de *die/tie*-groep tot de *ie*-vorm op een geografische tegenstelling teruggaat[2], zou het voorschrijven van een spelling een element van willekeur krijgen, omdat men daarmee ongewild de uitspraak van een bepaald gewest als normatief zou opvatten. Voor Zuid-Holland schijnen de eerstgenoemde vormen normaal te zijn; voor Noord-Holland is er echter - althans voor bepaalde plaatsen - ook een evidentie voor *ie*. Herman Heyermans gebruikt in zijn weergave van amsterdamse taal gewoonlijk de vorm *ie*: in de schets 'Doodsklokje'[3] komen *was-ie, waarop-ie, alsof-ie* voor; *dat-ie, had-ie* en *werd-ie* zijn minder bewijskrachtig. Merkwaardigerwijs komen er ook *die*-vormen voor: *is-die* en *of-die*, wat er op wijst, dat Heyermans niet konsekwent te werk ging, zoals reeds vroeger door Kooiman is vastgesteld[4]. Dat de *tie*-vorm in Noord-Holland zou ontbreken, zou verklaarbaar zijn uit de neiging tot stemhebbende assimilatie (*ov-die*), waar men in Zuid-Holland tot stemloze assimilatie neigt[5].

1) De formulering van Mevrouw De Wilde-Van Buul, dat *-tie* ook voorkomt na 'de cons. *b, d, g, v, z* die stemloos worden: *heptie, schuttie, lechtie, leeftie, leestie'* (t.a.p. blz. 298) schijnt ons aanvechtbaar. Een vorm als *lechtie* zou dus als *leg-tie* begrepen moeten worden, en dit waarschijnlijk op grond van een vorm *hij leg*. Maar het is nooit uit te maken of *lechtie* in *leg-tie*, of *legt-die* resp. *legt-ie* opgelost moet worden.
2) Vgl. K. Kooiman, Hij, NTg 43 (1950), 324-333.
3) In: Keur uit de beste vertellingen van Samuel Falkland, Amsterdam z.j. Ook de romans Duczika en Diamantstad leveren voorbeelden te over.
4) Kooiman ta.p.
5) Vgl. G.G. Kloeke, Op tie manier, is tat algemeen-hollands? Ts 74 (1956), 296-300, en de daar gegeven modificatie van deze vraag: ob die manier, iz dat Noordhollands? In dit verband moge opgemerkt worden dat Heyermans inderdaad geen *tie*-vormen heeft. Theo Thijssen schrijft in 'Kees de jongen' (Bussum z.j.) overal *ie*.

De historische verklaring van het enklitische *ie*, resp. *die/tie* is moeilijk, voornamelijk omdat de geschreven bronnen ons in de steek laten. Hildebrand[1] die het diakenhuismannetje laat vertellen: 'de menschen denken soms dat ie gek is', 'en as ie centen krijgt', of ie et gezien het', 'Onder zen hemmetje het ie geld!', 'en weg ging ie' is een uitzondering. Voor oudere tijden zijn de bewijsplaatsen eveneens schaars, hoewel men veilig mag aannemen dat de vorm oerhollands is, altijd gesproken werd en zelden of nooit in de spelling gerealiseerd. Sinds de middelnederlandse periode, waarin het monoftonge *hij* in enklise en proklise identiek was, is de *ie*-klank in de enklitische positie gehandhaafd gebleven. Een verklaring van *ie* uit het pronomen *hi*, eventueel voortzetting van een oude pronominale stam i[2], zou derhalve voor de hand liggen als het *die/tie*-beeld van Zuid-Holland de zaak niet vertroebelde. De veronderstelling dat de laatstgenoemde vormen op het demonstratief pronomen teruggaan biedt dan ook veel aantrekkelijks[3]. Niettemin moet het dan toch verwondering baren dat een pronomen met deiktische kracht waardig wordt gekeurd de plaats van een zwak betoond pronomen personale in te nemen. De verklaring lijkt ons dan ook iets gemodificeerd te moeten worden.

Als oorsprong nemen we het pronomen *hi* aan en wanneer men zich dan afvraagt waarom *(h)ie* naast *hij* is blijven bestaan, terwijl *sie, wie* en *jie* naast *zij, wij* en *jij* geen schijn van kans hebben gehad[4], zou men daarop moeten antwoorden: omdat *ze, we* en *je* bestonden en in de lacune van de zwaktonige monoftonge enklitische vormen voorzagen. Dat een fonisch te zwak *he* zich niet handhaven kon (behoudens in enkele gevallen in het Mnl. Wb. vermeld[5]) ligt voor de hand en in plaats daarvan bleef *(h)ie* intakt, terwijl het schriftbeeld geen differentiatiemogelijkheid bezat en de vorm door *hij* moest worden weergegeven. Deze *ie*-vorm, uit de aard der zaak dus een personaal pronomen, werd door het frekwente voorkomen na een werkwoordsvorm van het presens op *-t* als een versmolten vorm van *die* geïnterpreteerd, volgens het volgende analogie-schema:

komt die man (*komtie man*): *kwam die man*
komt-ie (*komtie*): X

waarbij we voor X *kwam die* in de plaats kunnen stellen. Het gelijkluidende demonstratief pronomen beïnvloedde deze keus in sterke mate: de bestaande vorm *die* verleende een krachtige steun en bovendien bestond de mogelijkheid dit demonstratief pronomen ook proklitisch te gebruiken, wat bij *ie* niet mogelijk was.

Op een lijn met bovengenoemd schema zou men de verklaring van *d'r* uit *er* kunnen stellen, indien men *hare* aan het begin van de reeks stelt. Een zin als

1) Camera obscura[26], Haarlem 1911, blz. 52 ff.
2) Vgl. Schönfelds Historische grammatica van het Nederlands[5], verzorgd door A. van Loey, Zutphen 1954, blz. 137, waar de laatste mogelijkheid betwijfeld wordt.
3) Als verklaring geopperd bij Schönfeld t.a.p.; impliciet bij: C.G.N. de Vooys, De voornaamwoordelijke aanduiding en vervanging, NTg 29 (1935), 122-126; voorts: G.G. Kloeke, 'Welluidendheid' als factor bij de taalontwikkeling, NTg 46 (1953), 89-102; vragenderwijs bij: C.B. van Haeringen, 'Spelling pronunciations' in het Nederlands, NTg 31 (1937), blz. 153 noot 1; als mogelijkheid bij: G.S. Overdiep, De tweede persoonsvorm, OTt 3 (1934-35), 161-163; als onzekerheid bij: P. Peters, De vormen en de verbuiging der pronomina in de Nederlandse dialecten, OTt 7 (1938-39), 226-243; vgl. voorts nog: G. de Wilde-Van Buul, t.a.p.
4) Zoals G.G. Kloeke in: Herkomst en groei van het Afrikaans, Leiden 1950, blz. 348.
5) Mnl. Wb. III, 418, 419, waar zes voorbeelden van *he*, waaronder vijf enklitische vermeld worden; ook door Kooiman t.a.p. vermeld.

ze heeft haar hoed op, eenmaal verzwakt tot *ze heefter hoed op* kan niet meer onderscheiden worden van *ze heeft d'r hoed op*, waarbij *d'r* dat overigens vooralsnog een ontwikkeling zonder precedent te zien geeft, tenzij men de vorm steun zou willen verlenen van *die* < *ie*, een normale vorm wordt, die ook na werkwoordelijke vormen zonder *-t* gebruikt wordt: *ze gaf d'r hoed af*. In bepaalde streken wordt ook dit *d'r* na een stemloze consonant verscherpt tot *t'r*, zoals *tie* naast *die* verschijnt. Op deze manier zou er een parallellie te zien zijn tussen de reeks *hij/ie/ die/tie* en *haar/er/d'r/t'r*. De verhouding van het possesieve *er/d'r* kan bovendien vergeleken worden met hetzelfde verschijnsel bij het adverbiaal pronomen *er*; hier kan *d'r* uit een verzwakt *daar* verklaard worden, stellig in zinnen als *ik ben d'r geweest*. Van hieruit zou *d'r* ook doorgedrongen kunnen zijn in zinnen met een partitief *er: er zijn er vier*, gesproken als *d'r zijn d'r vier*. Zoals dit *d'r* kan zijn ingedrongen van het locatieve *er/d'r* in het partitieve, kan ook dit partitieve *d'r* invloed gehad hebben op het possessieve *er*, waarvan boven sprake was. Naar analogie verscheen de vorm tenslotte ook in het meervoud: *ze hebben d'r hoeden afgezet*. Het gevaar bestaat echter dat we ons hier in speculaties verliezen; geschreven bronnen uit vroegere tijd laten ons, precies als in het geval van *ie/die*, in de steek en men kan slechts gissen hoe de ontwikkeling heeft plaats gehad, een ontwikkeling, die niet weinig gecompliceerd schijnt, die haar neerslag tot op heden ten volle in de spreektaal gevonden heeft en die door de schrijftaal altijd zorgvuldig gecamoufleerd is gebleven[1)].

Terugkerend tot het enklitisch pronomen dat ons uitgangspunt vormde merken we nog het volgende op: Dat *die/tie* zich voornamelijk in Zuid-Holland zo voorspoedig ontwikkelen kon, moet wel verklaard worden uit het feit dat de *ie*-vorm kollideerde met de *ie*-vorm van de tweede persoon: *kwam-ie* kan in Zuid-Holland niet als *kwam hij* geïnterpreteerd worden, maar slechts als *kwam je*. Dat de *ie* als substitutie voor *je* al betrekkelijk vroeg voorkwam, zou men mogen afleiden uit het gebruik van een verkleinwoord op *ie*, tot welke veronderstelling de spelling van Huygens ons noopt in zijn gedichtje:

Aen een slechten predicker.

Ian staet en rammelt op den Stoel,
En houdt sich voor een predick-baesje,
En maeckt niet als een holl gewoel:
Ian, heet ghij dat een' predicatie?
Mij dunckt ghij zijt een predick haesje. (16 Nou. 1654)[2)].

Het is wel buiten kijf dat we hier het laatste woord als *haasie* zullen moeten uitspreken, tenzij men *predicatie* als *predikaasje* zou willen lezen, wat als hypercorrectie minstens even bewijskrachtig is[3)].

Dat het pronomen van de derde persoon *ie* in de schriftelijke weergave zo weinig kans heeft gemaakt, zal wel aan de concurrentie van *die*, dat als demonstrativum

1) De digressie over *er* en *haar* is te danken aan een suggestie van Prof. Van Haeringen; de veronderstellingen blijven voor mijn rekening.
2) In: J.A. Worp, De gedichten van Constantijn Huygens, naar zijn handschrift uitgegeven, Groningen 1895, dl. V, blz. 144.
3) Het is toch wel niet te gewaagd aan te nemen dat in een tijd of een gebied waarin *haasje* als *haasie* wordt gesproken de werkwoordelijke vorm *haast je je* als *haasie je* wordt uitgesproken, waardoor *haast hij zich* noodgedwongen tot *haastie zich* wordt. Het verschijnsel is toch misschien ouder dan in Herkomst en Groei blz. 348 vermoed wordt.

bekend was en is, toegeschreven moeten worden. Slechts enkele vooruitstrevende weergevers van de spreektaal durven *ie* aan, waarbij het ontbreken van een schriftelijk gebruik tot inkonsekwenties aanleiding kan geven, zoals bij Heyermans bleek. Dat men voor *ie* terugdeinsde blijkt uit een uitlating van Spieghel, die naar aanleiding van 'Menighen behaaght eenen wegh wel, maar eyndelyck brengt hy hem tótten dóód' opmerkt: 'Ick wane voor hy *die* behóórt te komen'[1]. Zo schrijft ook Vondel in 'Maeghden' (vs 1676): 'De vlegel breeckt niet eer voor dat *die* is versleten'. Het is zeer de vraag of Vondel en Spieghel ook na *t*-loze werkwoordsvormen *die* gezegd hebben; de vormen *brengt-ie* en *dat-ie* waren tenslotte in het schriftbeeld zonder precedent en waar een pronomen *die* voorhanden was, was niets makkelijker dan het (geschreven) gebruik van een bestaande vorm. Huygens toont iets meer durf, hoewel het hier volgende woordspel, dat de *ie*-vorm mogelijk en nodig maakt, zijn zedelijke moed weer verkleint:

Voermans Latijn.

Een nucht're Doctor hadd een' droncken voerman voor,
Die vracht en wagen hadd rond om gestort in 'tspoor;
En seid' hem, 'twas voorwaer een' negligent' omissie:
De voerman rymd' en sprack, Heer, ick bekent, om is hij. (9 Feb. 1655)[2].

Het rijm (De voerman rymd'!) is hier ondubbelzinnig; van de gangbare spelling waagde de schrijver zich echter nog niet te verwijderen.

Dat de Zuidhollander Huygens het enklitische *ie* kende, toont aan dat de vorm in de zeventiende eeuw bekend en wellicht ook in Zuid-Holland gebruikelijk was; wellicht, want Huygens kan de vorm ook in noordelijker streken gehoord hebben. Dat Vondel en Spieghel *die* schrijven, hoeft er daarentegen niet op te wijzen dat dit de gebruikelijke vorm was. Het bestaan van het demonstratieve *die* kan hier de spelling beïnvloed hebben. Dat het enklitische *die* historisch niet hetzelfde is als het aanwijzende *die* (hoewel bij de fixatie van de vorm het laatste op het eerste moet hebben ingewerkt), hebben we hierboven aannemelijk trachten te maken. Dat de vorm ook synchronisch als niet-identiek met het demonstrativum te beschouwen is, moge tenslotte als corroboratie van het bovenstaande hier kort uiteengezet worden.

De eerste die heeft aangetoond dat het zwaktonige *die* een persoonlijk voornaamwoord is, was, voorzover we zien kunnen, Ph. J. Simons, die door een commutatieproef met vrouwelijke voornaamwoorden bewees dat *die* niet demonstratief is[3]. Wanneer naar een vrouwelijk persoon enklitisch met *ze* verwezen kan worden, hebben we met een personaal pronomen te maken; indien *die* gebruikt moet worden is er sprake van een demonstrativum. De zin *Ze hebben die daad veel erger voorgesteld dan die werkelijk is* verandert Simons nu in: *Ze hebben Marie veel knapper voorgesteld dan ze werkelijk is*. Uit het

1) Twespraak, uitg. Kooiman, blz. LXIV; ook bij de Vooys, TNg 29, 125 geciteerd, evenals het volgende voorbeeld uit Vondel.
2) In: J.A. Worp, t.a.p. V, blz. 181. De *ie*-vorm in dit speciale geval bewijst niets tegen het vroegtijdig voorkomen van *die*-vormen in Zuid-Holland: *is-ie* kan niet kollideren met de tweede persoon *ben-je*, en de differentiatie *ie* tegenover *die/tie* kan hier later tot stand zijn gekomen.
3) Ph. J. Simons, Is 't zwaktonige die een aanwijzend of een persoonlik voornaamwoord? NTg 3 (1909), 99-100.

noodzakelijk gebruik van *ze* in de laatste zin leidt Simons dan af dat *die* in de eerste, structureel identieke zin als persoonlijk voornaamwoord is op te vatten. Als regel stelt hij op: ''t Zwaktonige mannelike *die* is een *aanw*. of een *pers*. vnw., naargelang ik een *aanw.* of een *pers*. vnw. zou gebruiken, als 't een vrouwelike persoon gold'.

Een twijfelgeval doet zich naar de mening van Simons voor bij de zinnen: *Waar is Marie? Wil die misschien niet mee?* en *Wil ze misschien niet mee?* Transpositie van deze zinnen naar het voorbeeld: *Waar is Jan?* kan alleen: *Wil die misschien niet mee?* opleveren, waarbij niet uit te maken is wat voor voornaamwoord *die* hier is. Simons zag hierbij over het hoofd dat de Zuidhollander hier door een gering accentverschil aantoont welke vorm hij bedoelt, terwijl de Noordhollander hier tussen *die* en *ie* kan differentiëren, zoals door Kooiman terecht is opgemerkt[1)].

Uit dat alles moge volgen dat *die/tie* op één lijn te stellen is met *ie*, en dus als personaal pronomen op te vatten is. Door het geografisch verschil in gebruik van *ie-* en *die/tie*-vormen is een bevredigende schrijftaalvorm niet te realiseren. Kollewijns opvatting dat *ie* 'bijna iets plats' heeft, kunnen we ook heden ten dage nog navoelen: 'Het oor is het hier niet met het oog eens. Anders gezegd: *ie* lijkt plat als men 't schrijft, niet als men 't hoort'[2)]. De schrijfwijze *die* is evenmin bruikbaar, omdat het persoonlijk voornaamwoord dan zou samenvallen met het aanwijzend, wat het niet is[3)]. Zo zitten we met een spreektaaleigenaardigheid opgescheept, die volledig tot het beschaafde Nederlands gerekend moet worden, waarvoor geen bevredigende schrijftaal-realisatie bestaat, tot schade van o.a. vele radiosprekers (d.w.z. -lezers) en (weinige) vreemdelingen.

Samenvattend stellen we dus vast dat het enklitische *ie* diachronisch en synchronisch als persoonlijk voornaamwoord te begrijpen is. Voor het moderne Nederlands bewijzen de gebruiksmogelijkheden dat genoegzaam, en historisch is er alles voor te zeggen dat *ie* een voortzetting van *hi* is. Door het veelvuldig gebruik na werkwoordelijke vormen op *-t* kon dit meest gebruikte *ie*-relict in het Nederlands licht als *die* uitgelegd worden, waarbij het bestaan van een demonstrativum *die* een niet te onderschatten rol speelde. In streken waar de *ie*-vorm voor de tweede persoon in gebruik was, ontstond zelfs een noodzaak tot differentiatie, waardoor de *die/tie*-groep zich ontwikkelde. De oorsprong van deze vorm in het aanwijzend voornaamwoord te zoeken gaat ons te ver; de oorsprong is *ie* uit *hi* en het demonstrativum oefende slechts zijdelings invloed.

Münster/Westf.

M.C. VAN DEN TOORN.

1) K. Kooiman, t.a.p. NTg 43; dit accentverschil moge een wankel kriterium schijnen, voor de geboren Rotterdammer, die ikzelf ben, is het een onloochenbaar en onmiskenbaar feit.
2) R.A. Kollewijn, Woordgeslachtsmoeilikheden, NTg 2 (1908), 8-16.
3) Dit samenvallen is niet op een lijn te stellen met het samenvallen van het relatieve *die* met het demonstratieve *die*, of van het vragende *wat* met het onbepaalde *wat*, omdat hier positie en intonatie uitsluitsel geven over de betekenis van het gebruikte pronomen.